

Tecâribü's-Selef'e Göre Irak Selçukluları ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler

Relations Between Irāk Seljuk State and 'Abbāsīd Khalīfate According to *Tajaribu's-Salaf*

Pınar KAYA TAN¹

öz

XIV. yüzyılın tarihçi, edebiyatçı ve âlimlerinden Hindüşâh es-Sâhibî en-Nahcivânî (ö. 730/1329-1330), Lûr-ı Büzürg atabeglerinden Nusretüddin Ahmed b. Yüsufşah'ın (695-733/1296-1333) hizmetinde bulunduğu devirde tarihe dâir *Tecâribü's-selef der Tevârih-i Hulefâ` ve Vüzerâ-yı İşân* adlı Farsça tarihî eserini 724 (1324) yılından sonra te'lif etmiştir. Abbâsî Halifeleri ve onların yanında görev yapmış vezirler hakkında bilgiler içeren eserde şüphesiz Abbâsî Hilâfeti ile yakın temaslarda bulunan komşu hânedanlar hakkında ayrıntılı mâlûmat bulunmaktadır. Bu hususta kaleme alınan devletlerden biri de Irak Selçuklu Devleti'dir (511-590/1118-1194). Bilhassa halifelik merkezi olan Bağdat'a yakın konumda bulunması sebebiyle iki devlet arasında yaşanan ilişkiler ve kimi zaman vukû bulan güçlü mücâdeleler eserde sıklıkla ele alınmıştır. Bu çalışmada Hindüşâh es-Sâhibî'nin verdiği bilgiler ışığında Irak Selçukluları ile Abbâsî Hilâfeti arasındaki münâsebetler tetkik edilerek ve yazar tarafından aktarılan mâlûmat çağdaş kaynakların rivâyetleriyle de mukâyese edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Hindüşâh es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, Irak Selçukluları, Abbâsîler, Bağdat

ABSTRACT

Hindü-shâh as-Sahibî an-Nakhçivânî (d. 730/1329–1330), one of the 14th century historians, men of letters and scholars, wrote his Persian historical book *Tajaribu's-Salaf der Tawarikh'il-Khulafa wa'l-Wuzara after 724 (1324)*, when he was in the service of Nuşratu'd-Dîn Aḥmad b. Yūsufshah (695–733/1296–1333), one of the Atabakan of Luristan, The work, which contains information about the 'Abbāsīd Khalīfas and the viziers who served with them, undoubtedly contains detailed information about the neighboring dynasties that had close contact with the 'Abbāsīd Khalīfate. In this respect one of the states written down in the work is the Irāk Seljuk State (511–590/1118–1194). Especially due to its close location to Baghdād, the center of the khalīfate, the relations between the two states and the power struggles that sometimes occurred are frequently discussed in the work. In this study, the relations between the Irāk Seljuk State and the 'Abbāsīd Khalīfate will be examined in the light of the information given by Hindü-shâh as-Sahibî and the information conveyed by the author will be evaluated by comparing it with the narrations of contemporary sources.

Keywords: Hindü-shâh as-Sahibî, *Tajaribu's-Salaf*, Irāk Seljuks, 'Abbāsīds, Baghdād.

¹Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırklareli, Türkiye

ORCID: PK.T. 0000-0002-7025-399X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Pınar KAYA TAN (Dr. Öğr. Üyesi),
Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Kırklareli, Türkiye
E-posta: pinarkaya@klu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 01.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
13.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
13.03.2022

Kabul/Accepted: 16.03.2022

Atf/Citation: Kaya Tan, Pınar. "Tecâribü's-Selef'e Göre Irak Selçukluları ve Abbâsî Hilâfeti Arasındaki İlişkiler." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 40 (2022), 215-233.
<https://doi.org/10.26650/jos.1080880>

EXTENDED ABSTRACT

While in the service for Atabak Nuşratu'd-Dîn Aḥmad, Atabakan of Luristan, Hindū-shāh as-Sahibî al-Kirānī an-Nakhçiwānī wrote *Tajaribu's-Salaf der Tawarikhi'l-Khulafa wa'l-Wuzara* (Histories of Khalifas and Wazirs). The book, dedicated to his atabak, provides a detailed account about Khulafa al-Rasyidin, Emevids, 'Abbāsids, Buwayhids, and Seljuk history and wazirs.

The book was written in al-Muharram 724 (January 1324). Hindū-shāh as-Sahibî based his book in Persian on Ibn al-Tiktakā (d. 709/1309) *al-Fakhrī (Mūnyetü'l-fuzala' fî tawarikhi'l-khulafa)*. Moreover, he benefited from the works of Anūshirwān b. Khālid-i Kāsānī, Ibn al-Athīr, Mūberred, and Awfi. He wrote in plain language rather than the flamboyant style practiced by many of his contemporaries. *Tajaribu's-Salaf* was published by Abbas İkbāl-i Âştiyanī.

The weakened 'Abbāsīd Government gradually lost its lands to other states. One of the biggest benefactors of Khalifate territory was the Great Seljuk State. Khalifa al-Kā'im Bi Amr Allāh, did not have any power. He abdicated his rule to Tuḡhril Beg who became a dominating authority in the east to Baghdād. Tuḡhril Beg seized the political authority of the Khalifa. The Khalifa remained the commanding religious leader. Rulers and roles continued in the following Seljuk Sulṭān's period. Later, sparked by the attacks of the maliks for the throne in the period of Irāk Seljuks, the khalifas started to stage their independence from the Seljuks. While the Seljuk Sulṭāns embraced turning their enemies into their relatives by marrying the daughters of khalifas or gifting them their own daughters, the khalifas stayed committed to regaining political dominance. Hindū-shāh as-Sahibî included these issues in the book.

The events mentioned most extensively in the book occurred during the reign of two 'Abbāsīd Khalifas. al-Mustarshid Bi'llāh was the first 'Abbāsīd Khalif attempting to restore the 'Abbāsīds political domination. Sulṭān Sandjar (r. 511–552/1118–1157) on the western side of Great Seljuk State established the new Irāk Seljuk State by placing his nephew, Maḥmūd b. Muḥammad Tapar on the throne. The Khalif al-Mustarshid took advantage of the new political posture that resulted from the formation of the Irāk Seljuk State. He conspired to rescue his people from the political domination of the Seljukids. He provoked an endless campaign against the Irāk Seljukid maliks for the throne. Despite the intervention of Sulṭān Sandjar, upheaval continued in the west. There is detailed information about these issues in *Tajaribu's-Salaf*. The second 'Abbāsīd Khalifa was al-Nāşir li-Dīn Allāh (d. 622/1225). al-Nāşir li-Dīn Allāh initiated political, social, administrative, and intellectual studies to re-establish the dominance of the 'Abbāsīd Khalifate, which had long been lost to centuries-long domination of the Buwayhids and then the Seljuks. He joined forces with Khwārazm-shāh Tekish (r. 568–596/1172–1200) against the Seljuks. He played an effective role in the destruction of the Irāk Seljuks. Along with these striking events, the book includes details about developments between the 'Abbāsīd khalif and Irāk Seljuk Sulṭān.

Finally, political and social relations developed through the work between the Irāk Seljuk State Sulṭān and 'Abbāsīd Khalifas are the subject of this study. Consideration

regarding relations with the ‘Abbāsīds in the early periods of the Irāk Seljuks, relationships with the ‘Abbāsīd Khalīfate in the era of Irāk Seljuk Sulṭān Mas‘ud, in *Tajaribu’s Salaf*, relations with the ‘Abbāsīds in the Sulṭān Muḥammad ibn Maḥmūd era, and developments in the last periods of the Irāk Seljuks with the ‘Abbāsīd Khalīfate are a part of this study.

Giriş

Tam adı Fahrüddîn Hindûşâh b. Sencer b. Abdillâh es-Sâhibî el-Kıranî en-Nahcırânî olan Hindûşâh es-Sâhibî'nin hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Kendisi Nahcırân'ın Kıran¹ şehrinde doğmuş, Bağdat'ta Müstansırıyye Medresesi'nde tahsil görmüş ve oldukça iyi bir eğitim almıştı.² İlhanlı devlet adamlarının himâyesinde bulunmuş olan Hindûşâh es-Sâhibî, Lur-ı Büzürg³ Atabeglerinden Nusretüddin Ahmed b. Yûsufşâh'ın hizmetindeyken *Tecâribü's-selef der Tevârih-i Hulefâ' ve Vüzerâ-yı İşân* adlı eserini hazırlamış ve çalışmasını atabege ithaf etmiştir.

Eserde Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemleri, ardından da Emevîler, Abbâsîler, Büveyhîler hakkında bilgiler zikredilmiş, Selçuklu tarihi ve Selçuklu vezirlerinin bir kısmı hakkında da mâlûmat verilmiştir. Mezkûr hânedanlar devrinde yaşanan hâdiseler *Tecâribü's-selef*'in esas konusunu oluşturmaktadır. İbnü't-Tıktakâ'nın (ö. 709/1309'dan sonra) *Kitâbü'l-Fahrî (el-Fahrî)*⁴ adlı yapıtından istifâde etmiş olan Hindûşâh es-Sâhibî'nin, kimi siyâsî hâdiseler ve bilhassa muhârebeler hakkında bilgi verdiği kısımlarda tafsilâtli anlatımları, *el-Fahrî* dışında muhtelif kaynaklardan da faydalandığını ortaya koymaktadır. Eser, Abbas İkbâl-i Âştîyânî (1896-1956) tarafından ilk olarak 1313 hş. yılında yayımlanmıştır. Bu çalışmada ise 1357 hş. yılında yapılan neşirden yararlanılmıştır. Müellifin Irak Selçuklu Devleti Sultanları ve Abbâsî Halifeleri arasındaki münâsebetlerle alakalı olarak nakletmiş olduğu bilgiler, siyâsî ve sosyal ilişkiler bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. *Tecâribü's-selef*'te ele alınan esaslar çerçevesince iki taraf arasında yaşanan hâdiseler ele alınıp değerlendirilecektir. Bununla berâber eserin hak ettiği ilgiyi görmediğini ve hatta doğrudan Abbâsî Halifeleri hakkında bilgi veren araştırma eserlerinde bile çalışmadan istifâde edilmediğinin altını çizmek gerekmektedir.

Bu noktadan îtibâren araştırmanın konusu olan Irak Selçuklularının tesisine ve Abbâsî Hilâfeti'nin bu döneme kadarki faâliyetlerine kısaca temas etmemiz gerekirse; Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (498-511/1105-1118) vefatından ardından sultanın geride kalan beş oğlundan yaşça en büyük olan Mahmûd b. Muhammed Tapar (511-525/1118-1131) tahta çıkarılmıştı. Ancak çok geçmeden Horasan'da bulunan ve sultanlığını ilân eden Sencer (512-552/1119-1157), Büyük Selçuklu Devleti'nin yegâne hâkimi olmak amacıyla yeğeniyle mücâdele etmek üzere harekete geçti. Sâve'de iki taraf arasında 2 Cemâziyelâhîr 513 (10 Eylül 1119) tarihinde vukû bulan savaşı Sultan Sencer kazandı. Ardından sultan devlet ricalinin ve annesinin şefâati netîcesinde yeğeni Mahmûd'u affetti ve Selçuklu ülkesinin batısında

- 1 Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977/1397), IV: 497; Hindûşâh es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef der Tevârih-i Hulefâ' ve Vüzerâ-yı İşân*, nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî, (Tahran: 1357), neşredenin girişi.
- 2 Hindûşâh es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, neşredenin girişi; İsmail Aka, "Hindûşâh es-Sâhibî", *DİA*, XVIII, (İstanbul: TDV, 1998), 116-117.
- 3 550-827 (1155-1424) yılları arasında Luristan ve Hûzistan'da hüküm sürmüş mahallî emîrlik hakkında bkz. Rıza Kurtuluş, "Lur-ı Büzürg", *DİA*, XXVII, (Ankara: TDV, 2003), 225-226.
- 4 İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016).

Mahmūd b. Muhammed Tapar'ın hükümdarlığında yeni bir Selçuklu devletinin temelleri atıldı. Sultan Sencer *büyük sultan* olarak “*es-sultânü'l-a'zam*”, yeğeni Mahmūd da *sultan* olarak “*es-sultânü'l-muazzam*” unvanını kullanacaktı.⁵

Öte taraftan, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (431-455/1040-1063) zamanında başlayan Abbâsî Halifeleri ile Selçuklu Sultanları arasındaki ilişkiler Büveyhîlerin (321-454/932-1062) nüfuzu altında zayıf düşmüş olan halifenin tahakkümden kurtarılmasıyla farklı bir seyir izlemişti. Selçuklular, Sünnî İslâm dünyasının hâmişisi olmuşlar, siyâsî-dünyevî hâkimiyet Türklere intikal ederken halifenin yetkileri dinî görevlerle sınırlı kalmıştı. Bununla berâber Selçuklu Sultanlarının dinî meşrûiyetleri Abbâsî Halifeleri tarafından tasdik edilmiş; ayrıca hilâfet ile Türkler arasında zaman zaman evlilik yoluyla sıhriyet tesis edilmişti. Selçukluların hilâfet makamına büyük saygı göstermelerine rağmen, bilhassa iç karışıklıklarla mücadele ettikleri ve devletin merkezî otoritesinin zayıfladığı devirlerde halifeler, siyâsî hâdiselere taraf olarak müdâhil olmuşlar hatta olayları körüklemişlerdi.⁶

1. Irak Selçuklularının İlk Dönemlerinde Abbâsîlerle İlişkilere Dâir Hususlar

Irak Selçuklularının ilk iki sultanı Mahmūd b. Muhammed Tapar ve Tuğrul b. Muhammed Tapar (526-529/1132-1134) devirlerine dâir *Tecâribü's-selef*'te genel bilgiler dışında tafsilâtlı mâlûmat bulunmamaktadır. Hindüşâh es-Sâhibî, Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) hakkında bilgi verdiği kısımda öncelikle halifenin tüm yönetim döneminin savaş ve karmaşayla geçtiğini, onun bâzen Sultan Mes'ûd (529-547/1134-1152) ile bâzen de Hille hâkimi Dübeys b. Sadaka (ö. 529/1135)⁷ ile savaştığını, ayrıca halifenin kendi kardeşi Ebü'l-Hasan b. Müstazhir ile de mücadele hâlinde olduğunu vurgulamıştır.⁸ Abbâsîlerin kaybetmiş olduğu siyâsî-dünyevî gücü yeniden canlandırmak amacıyla Halife Müsterşid-Billâh'ın birtakım faâliyetlere giriştiği hem bölgede bulunan ve kendisine baskı oluşturan emirlerle hem de Selçuklularla mücadele içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Irak Selçuklu Devleti'nin yeni kurulduğu ve Selçukluların iç karışıklıklarla mücadele ettiği bir dönemde göreve gelmiş olması halifenin kendi menfaatlerine göre hareket etmesine de olanak sağlamış görünmektedir.

5 İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ*, nşr. Kasım es-Sâmerrâî, (Kahire: 1419/1999), 211-212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, nşr. Muhammed b. Atâ ve Mustafa A. Atâ, (Beyrut: 1992), XVII: 185; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi İbnü'l-Esir; el-Kâmil fi'l-Târih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), X: 435-439; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri*, (Ankara: TTK, 1984), II: 11-18; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2001), 44-46; Abdülkerim Özaydın, “Mahmūd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXVII, (Ankara: TDV, 2003), 371-372.

6 Selçuklu devrinde halifeler ve sultanların mücadeleleri hakkında ayrıca bkz. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (Ankara: TTK, 2017), 174-208.

7 Dübeys b. Sadaka, Sultan Mahmūd b. Muhammed Tapar döneminde Hille'deki Mezyedî Emîrliği'nin başına geçerek Irak Selçuklu Melikleri arasındaki taht mücadelelerinden faydalanmaya ve böylece hâkimiyet sâhasını genişletmeye çalışmıştır. Bkz. Pınar Kaya Tan, “Irak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeys b. Sadaka”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 16, (Güz 2020), 225-249; Abdülkerim Özaydın, “Dübeys b. Sadaka”, *DİA*, X, (İstanbul: TDV, 1994), 14.

8 Hindüşâh es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 293.

Müellif, el-Müsterşid döneminde genel anlamda halifenin bu siyâsî mücâdelelerinden bahsettikten sonra Mezyedî Emîri Dübeyş b. Sadaka ile yaşanan meselelere değinmiştir. Yazarın bu husustaki kaydı şu şekildedir: “*Hille hâkimi Dübeyş b. Sadaka sürekli halifenin hâkimiyet sâhasına saldırmakta, bu bölgeleri yağmalayıp halka korku salmaktaydı. Durum öyle bir noktaya varmıştı ki, Dübeyş b. Sadaka Bağdat'ı kuşatmış ve el-Müsterşid korkuya kapılmıştı. el-Müsterşid, Selçuklu Sultanlarına ve onların askerî gücüne sığınarak yardım istemişti. Bu durum karşısında ise Dübeyş b. Sadaka kaçmıştı.*”⁹ Âsîlikleriyle Bağdat halkı üzerinde korku ve panik yaratan Dübeyş b. Sadaka çoktan beri kaybedilen Arap nüfuzunu yeniden tesis edip diğer yandan kendi hânedanını da güçlendirme gayesiyle Bağdat ve çevresini tahrip ederek, yağmacılık, bozgunculuk gibi hareketlerle etrafa dehşet saçıyordu. Halife bu davranışları yüzünden onu kınamış ve derhâl yapmış olduğu eylemlerden vazgeçmesini bildirmişse de Dübeyş b. Sadaka aksine bu defa Bağdat üzerine harekete geçti. 514 yılı Cemâzileyâhir’inde (Ağustos-Eylül 1120) şehre vardı. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd’un halifeye yardıma geleceğini öğrendiğinde ise plânları bozuldu. Sultanın böylesine kalabalık kuvvetlerle harekete geçeceğini beklemeyen Dübeyş b. Sadaka en nihâyetinde kaçmak zorunda kaldı.¹⁰ Böylelikle Sultan Mahmûd kesin olarak meseleyi çözemese de bir müddet Dübeyş b. Sadaka’ya Irak’ta hareket etme fırsatı bırakmamıştır.

2. *Tecâribü's-selef*'te Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd Döneminde Abbâsî Hilâfetiyle Münâbetlere Dâir Hususlar

Hindûşah es-Sâhibî, Dübeyş b. Sadaka'nın yeniden Bağdat civârında gerçekleştirdiği yıkıcı faaliyetlerden bahsetmeye devam etmekle birlikte Irak Selçukluları ve Abbâsî Hilâfeti arasındaki ilişkileri daha ziyâde Sultan Mes'ûd dönemindeki hâdiselerde zikretmiştir. Buna göre; Dübeyş b. Sadaka, Mes'ûd'dan yardım isteyerek sultanın saflarına katılmıştır. Nitekim 529 (1134-1135) senesinde Sultan Mes'ûd'un da halifeye karşı niyetini değiştirdiği, Bağdat'a doğru sefere çıktığı kaydedilmiştir. Müellifin bu konudaki kaydı şöyledir: “*Dübeyş b. Sadaka öncesinde Irak topraklarını paylaşırıp bâzı kimselere dağıtmıştı. Halife de hazırlık yapıp tam techizatlı askerlerini Hemedan¹¹ civarına yerleştirdi. Ancak bu askerleri kendisinden yüz çevirip Sultan Mes'ûd'un saflarına katıldılar. Sultan Mes'ûd, halifenin gelmekte olduğunu haber aldığı anda askerleriyle el-Müsterşid'in karşısına çıktı. Yaşanan savaşta el-Müsterşid yenildi. Savaşta halifenin etrafındaki birçok insan öldürüldü ya da esir edildi, bâzıları da kaçtı.*”¹²

9 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 294.

10 Hâdiseler hakkında bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X: 449; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü'l-taleb fi târihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Sevim, (Ankara: TTK, 1982), 140-141; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 37; Coşkun Alptekin, “Irak Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, VII, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), 296; Kaya Tan, “Dübeyş b. Sadaka”, 232-233.

11 Büyük Selçuklular döneminde İran'ın batısında yer alan şehrin siyâsî tarihî hakkında bkz. Gülseren Azar Nasırabadi, “Büyük Selçuklular Dönemi'nde Hemedan'ın Siyâsî Tarihi”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, Sayı: 12, (Bahar 2020), 209-236.

12 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 294-295.

Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın vefatının ardından Irak Selçukluları açısından yeni gelişmeler yaşanmıştı. Abbâsî Halifesi, Melik Mes'ûd ve Sultan Muhammed Tapar'ın diğer bir oğlu Selçukşah ile uzlaşma içerisine girmiş hatta *Büyük Sultan* Sencer'in adını hutbelerden kaldırmıştı. Sultan Sencer ise kendisine karşı oluşturulan bu ittifakı bozmak için Musul Atabegi İmâdüddin Zengî (521-541/1127-1146)¹³ ve Dübeyş b. Sadaka'yı kendi safına kattı. Nihâyetinde Horasan'dan Dînever¹⁴ yakınlarına gelen Sultan Sencer kendisine karşı ittifak eden Selçuklu Meliklerini yenmiş ve yeğeni I. Tuğrul'u tahta çıkarmıştı. Kendisine karşı oluşan cepheyi dağıttığına inanan Sultan Sencer Horasan'a geri dönünce İmâdüddin Zengî ve Dübeyş b. Sadaka 27 Receb 526 (13 Haziran 1132) tarihinde el-Müsterşid üzerine harekete geçmişlerse de mağlûp olmuşlardı. Öte taraftan bu sıralarda halifenin yanından ayrılan bâzı emirler taht iddiasından vazgeçmemiş olan Melik Mes'ûd'un etrafında toplanmaya başlamışlardı. Bu sebeple halife ile Mes'ûd'un arası bir daha düzelmek üzere açıldı ve Mes'ûd Bağdat'tan kovuldu. Sultan I. Tuğrul'un da bu esnâda vefat etmesiyle aradığı fırsata kavuşan Melik Mes'ûd derhâl Hemedan'a giderek tahta oturdu (529/1134). Ancak halife aleyhtarı kimi emirlerin sultana; Mes'ûd aleyhtarı kimi emirlerinse el-Müsterşid'e sığınmaları sultan ile halife arasındaki bir savaşı kaçınılmaz kılmaktaydı.¹⁵ Belirtmek gerekir ki, iki taraf da kumandanları kendi safına çekmek için bâzı taahhütlerde bulunmuş, maddî olarak şartlarının oldukça yükseleceğini veyâhut iktâlar verileceğini vaat etmiş olmalıdır. Nihâyetinde halife, kalabalık ordusuyla 529 yılı Şâban'ında (Mayıs-Haziran 1135) yola çıktı. Hemedan yakınlarındaki Dâÿ Merg'de (Dâÿ Merc) yaşanan muhârebe esnâsında ise ordusunda bulunan Türk asıllı emir ve askerlerin saf değiştirmesi sebebiyle mağlûbiyete uğradı ve maiyetindeki devlet ricâliyle birlikte esir edildi.¹⁶

Bu hâdiselere eserinde tafsilatlı olarak yer vermiş olan Hindûşah es-Sâhibî, harp esnâsında ve hemen akabinde yaşananları şu şekilde aktarmaktadır: *“el-Müsterşid katırının üstünde yerinden kıpırdamadan duruyordu. Bir elinde kılıç diğer elinde mushaf vardı. Halifenin dünyada fazîlet, riyâset, kiyâset ve bilgelik noktasında herkesin saygınlığını kazanmış yegâne veziri Ali b. Tırâd ez-Zeynebî de havas, köleler, hizmetçiler ve dîvan ehliyle berâber yerinde kalmış ve halifenin hizmetinden ayrılmamıştır. Sultan Mes'ûd halife ve vezirin efradıyla berâber bu durumunu gördüğünde şaşırıldı. Bir adamını gönderdi ve halifenin katırının yularını tutup onu bir çadırın önünde durdurdu. Veziri ve berâberindekileri de kalede tutsak etti. Rivâyete göre; halifenin yanında bulunan 170 deveye yüklenmiş hazînesinde 4.000.000 dinar vardı. Halîfeye âit ordunun malları, silâhları ve varlıklarını da 500 deve taşıyordu. Halifeden geriye kalan*

13 Zengîlerin kurucusu İmâdüddin Zengî'nin bu süreçteki faâliyetleri hakkında bkz. Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangî (521-541/1127-1146)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978); Ziya Polat, *Umud İradesi: İmâdüddin Zengî*, (İstanbul: Hiperlink, 2019); Fatma İnce Sancaklı, “İmadeddin Zengi ve Urfa'nın Fethi”, *Ahi Evran Amsına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-XII*, ed. Yunus Emre Tansü, (Ankara: 2021), 23-31; Gülay Öğün Bezer, “Zengî, İmâdüddin”, *DİA*, XLIV, (İstanbul: TDV, 2013), 258-259.

14 Batı İran'da Cibâl bölgesindeki tarihî şehir için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II: 545-546.

15 Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 245) Halife ile Mes'ûd'un kat'i şekilde birbirleri ile ihtilâfa düşmelerinin sebebinin Selçuklu kumandanlarını paylaşmamak olduğunu vurgulamıştır. Krş. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 137; Osman Gazi Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, *DİA*, XXXII, (İstanbul: TDV, 2006), 145-147.

16 Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, 145-147.

10.000 sarık, 10.000 kaftan ve 10.000 cübbeden oluşan ganîmetleri de sultanın hazînesine taşıdı. Sultanın askerleri de değeri 10.000 dinardan fazla olan ganîmeti yağmalamışlardı. Sultan kimsenin öldürülmemesini, sâkin davranılmasını emretti. Birkaç gün sonra sultan, Bağdat için şahne (şihne)¹⁷ tâyin etti ve halifeden de kendi hattıyla bu vekili için Bağdat'a yazı yazmasını, yaşananları ayrıntılarıyla oradakilere anlatmasını ve sultanın vekilinin halifenin memurları ve nevvablarınca saygıyla karşılanmasını emretti. Şahne ve mahfilinde yer alan şahsiyetler de Bağdat'a gitti."¹⁸ Heyetin Bağdat'a gidişinin ardından kentte yaşananlar ise Tecâribü's-selef'te zikredilmemiştir. Nitekim Sultan Mes'ûd, halifenin mektubuyla şahnesini Bağdat'a göndererek el-Müsterşid'in yokluğunda olabilecek taşkınlıkları engellemeye çalıştıysa da tam anlamıyla muvaffak olamamıştı. Bağdat halkından bir grup ayaklanmış, hatibin üzerine yürüyerek minberi ve mahfelin parmaklıklarını parçalayarak hutbe okunmasına engel olmuşlardı. Kalabalık gruplar başlarına toprak serpererek bağrışıp ağlaşmış; hatta kadınlar da sokaklarda kendi sırtlarına vurup feryat ederek dolaşmışlardı. Bu esnâda şahnenin adamları ve halk arasında çıkan çatışmalarda 153 kişi ölmüştü. Bağdat'ta güvenliğin kalmaması ve kentin yağmalanmaya açık hâle gelmesi üzerine ise şahne: "Kimse kimsenin evine (izinsiz) girmesin kimse kimsenin evinden (izinsiz) bir şey almasın, biz ancak ıslah (düzeltmek) için geldik!"¹⁹ şeklindeki duyurularıyla halkı yatıştırmaya çalışmıştı.

Öte taraftan Halife el-Müsterşid, Sultan Mes'ûd'un yanında kaldı. Bundan sonra halifenin âkîbeti ve yaşananlar hakkında Tecâribü's-selef'teki mâlûmat şöyledir: "Sultan Merâğa'ya²⁰ döndü, yanında Halife el-Müsterşid'i de götürdü. Sultan Mes'ûd Merâğa'ya vardığında Sultan Sencer'in mektubu kendisine ulaştı. Amcası mektubunda, halifeye iyi davranılmasını, ondan af dilenmesini, halifeden alınan her ne varsa tamâmının iade edilmesini, halifenin en mükemmel şekilde şekilde hazırlanarak Bağdat'a gönderilmesi gerektiği belirtiliyordu... Sultan Mes'ûd, Sencer'in mektubunda yazılan her bir hususu yerine getirdi. Hazînelere sığmayacak kadar çok çadırlar, âlet edevat, halılar, kumaş ve hayvanlardan oluşan hediyelerini halifeye gönderdi ve ondan özür diledi. Halife de onu affetti. Bağdat'ta bir kez daha otorite sağlandı. Bu yılın Zilkade ayı başında (13 Ağustos 1135) henüz halife ve Sultan Mes'ûd Merâğa'da iken Horasan'dan bir elçilik heyeti ve berâberinde 17 Bâtunî geldi. Onlar halifenin çadırına girdiler ve burada Halife el-Müsterşid yanındaki birçok kişiyle birlikte Bâtunîler tarafından şehit edildi. 17 Zilkade Perşembe 529 (29 Ağustos 1135) günü her yerden feryat ve figan sesleri yükseldi. İki tarafın da askerleri çâresiz kaldılar. Sultan Mes'ûd bir grup askerleriyle berâber Bâtunîlerin

17 Bir şehir ya da bölgenin emniyet ve âsâyişinden sorumlu askeri vâlidir. Bkz. G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, çev. İlyas Kamalov, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007); Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, (İstanbul: TDV, 2010), 292-293.

18 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 295.

19 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII: 296. Yaşanan taşkınlıklar hakkında ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI: 34; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK, 1950), II: 368.

20 Tebriz'in güneyinde yer alan, Moğolların ilk zamanlarında Azerbaycan'ın başkenti hakkında bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V: 93-94; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015), 218-219.

peşine düştü ve onları yakalayıp öldürdü. Denilir ki, Sultan Mes'ûd'un yakalayıp öldürdüğü o 17 kişi halifeyi öldürenler değildi. Onlar öldürülmeyi hakketmiş suçlulardı. Sultan güya öyle hareket etti ki, halifeyi öldürenleri yakalayıp cezalandırdı ama aslında Sultan Mes'ûd ne atından indi ne de halifeyi öldüren gerçek katilleri yakalayıp cezalandırdı. Sultan sözde, halifenin intikamını aldıktan sonra tâziyeye başladı. Burada hazır bulunan büyük şahsiyetler el-Müsterşid'in ardından ağladılar."²¹ Nitekim iki taraf arasında vukû bulan muhârebeden sonra el-Müsterşid, Sultan Mes'ûd'un yanında kalmış ve bu süreçte Sultan Sencer'den iki defa elçilik heyeti gelmişti. İlkinde halifenin serbest bırakılması istenmiş ve halife Bağdat'a gitmek üzere hazırlık yaptığı sırada gelen ikinci heyet içerisine sızmış bir grup bâtinî tarafından halife katledilmişti.²² Hindüşah es-Sâhibî, halifenin yalnızca katledilişini anlatmakta kalmamış; bu hususta şüpheli görülen durumlardan da bahsederek anlatımına yorum katmıştır. Sultan Mes'ûd'un Bâtinîlerle iş birliği içerisinde olduğu hakkında görüşleri ifâde etmiştir.

Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh'ın vefatından sonraki hâdiseler ve yeni halifenin tâyin edilişi de Hindüşah es-Sâhibî tarafından kaydedilmiştir: “*el-Müsterşid öldürülmeden önce bir yıl boyunca veliâhtlığını Râşid'e*²³ (529-530/1135-1136) bıraktı. Râşid, babasının başına gelenleri duyduğu dönemde hilâfet makamına oturmuştu. Halk ve havas 529 (1135) yılında ona bîat ettiler. Râşid, halkın ve devletin işlerini yoluna koyarak zulümden uzak durup adâletin yayılması için çalıştı. O, ayrıca Sultan Mes'ûd ile muhârebe peşindeydi. Asker topluyor ve silâhlaniyordu. Harp meselesinden başka bir işle meşgul olmuyordu. Bu hazırlık ve faâliyetler Sultan Mes'ûd'un kulağına kadar geldi. Sultan Mes'ûd Merâğa'dan Bağdat'a doğru yöneldi. Vezir Şerefüddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî dîvan ehlinden bazı kimselerle izzet ve ikram görerek sultanın hizmetinde tutuluyordu... Sultan Bağdat'a yaklaştığında Halife Râşid, sultan ile o anda savaşa tutuşmayı uygun bulmadı ve Musul'a hareket etti. Sultan, Bağdat'ta Dârüssaltana'ya girdi. Bağdat ahâlisine karşı adâlet ve ihsanda bulunulmasını sağladı. Askerlerinin Bağdat halkı için en ufak bir zulümde bulunmaması için tedbirler aldı. Daha sonra Vezir Şerefüddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'nin de işâretiyle Bağdat ulemâsı ve kadılarını topladı. Toplanan Bağdat eşrafına Râşid-Billâh'ın azledilmesi yönünde bir mahzar yazılması emrini verdi. Bu mahzarda Râşid'in hilâfetten azledilmesinin farz olduğu yazılacaktı. Bağdat eşrafından ulemâ ve kadılar Vezir İbn Tırâd'dan Abbâsîlerden kimin hilâfete lâyük olduğunu sordular. Vezir bu işe uygun bir şahsiyet olduğunu ama birden Allah esirgesin adını açıklarsa onun öldürebileceğini söyledi. Yeni halifeye bîat için geldiklerinde vezir o şahsiyetin Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müstazhir (530-555/1136-1160) olduğunu açıkladı. Sultan el-Müstazhir'in getirilmesini emretti ve ona bîat edildi.”²⁴

21 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 295-296.

22 Halifenin katledilişi hakkında ayrıntılı bilgi ve bu hususta kaynaklarda yer alan mâlûmat ve görüşler için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 39, (2004), 1-35.

23 Halife hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, “Râşid-Billâh”, *DİA*, XXXIV, (İstanbul: TDV, 2007), 465-466.

24 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 303.

Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh'ın vefat haberinin Bağdat'a ulaşmasının ardından oğlu ve vefiatı Râşid-Billâh'ın hilâfet makamına geçişi ve kısa süre sonra Sultan Mes'ûd'la yaşadıkları sıkıntılar yazarın eserinde geniş olarak ele alınmaktadır. Abbâsîler ve Irak Selçukluları arasında yaşanan gerginlikler artınca Râşid-Billâh'ın halifeliği uzun sürmemiş ve sultana karşı asker toplayarak harekete geçme teşebbüsü hal' edilmesine sebep olmuştur. Nihâyetinde ise devlet adamlarının istişâresiyle Muktefi-Liemrillâh²⁵ lakabıyla yeni halife tâyin edilmişti.

Hindûşah siyâsî hâdiseleri aktarmakla berâber Abbâsîlere önemli hizmetlerde bulunmuş Nakîbü'n-nukabâ²⁶ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî hakkında da bilgi vermeyi ihmâl etmemiştir. Nakîbü'n-nukabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî halifeler ve sultanlar nezdinde itibarlı bir mevkide bulunup, her konuda kendisine danışılan, fikir ve tavsiyelerine önem verilen bir şahsiyetti. Hatta Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh'ın Sultan Mes'ûd ile mücâdele etmek üzere hazırlıklara giriştiğini haber aldığı anda halifeyle görüşerek ondan Bağdat'tan ayrılmamasını ve burada daha güvende olacaklarını söylemiş, ancak el-Müsterşid aynı zamanda veziri olan Ali b. Tırâd ez-Zeynebî ile diğer devlet adamlarının bu tavsiyesini dinlememişti.²⁷ Abbâsî Hilâfeti ve Irak Selçuklu Devleti arasındaki savaşa katılıp, kıymetli pek çok devlet adamıyla birlikte esir düşmüştü.²⁸ Eserde Nakîbü'n-nukabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî hakkında şu ifâdelere yer verilmiştir:

“(Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî) Bir müddet vezârette bulundu ve bu makamın gereği olan saygınlık ve ihtiramı oluşturdu. Memleket işlerini tamâmen eline alıp çekidüzen verdi. Halife el-Müsterşid, Sultan Mes'ûd ile savaşa gittiğinde veziri, tüm dîvan ehli ve devlet erkânı onun hizmetinde hazır bulundu. Halife el-Müsterşid şehit olduğunda oğlu Râşid Bağdat'ta halife oldu. Sultan Mes'ûd veziri teselli etti ve ona güzel vaatlerde bulundu. Öyle hareket etti ki, vezir onun adamı ve taraftarı oldu. Sultan, Râşid-Billâh'ın azledilmesini ve yerine el-Muktefi'nin hilâfeti elde etmesini istiyordu. Vezir sultanın bu uğurdaki arzuları için çalışmalar yaptı. Öyle ki, vezir kendi adına da makamını hazırlamış oldu. el-Muktefi hilâfeti

25 Rivâyete göre Ebü Abdullah Muhammed'in halife olmadan altı gün önce rüyasında gördüğü Resûlullah ona halife olacağını, kendisine tâbi olmasını ve onun yolundan gitmesini söylemişti. Bu sebeple yeni halifeye tâbi olan mânâsına gelen *el-Muktefi* lakabı verilmişti. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII: 313-314; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev. Ahmed Ateş, (Ankara: TTK, 1999), I: 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 47-48.

26 Nakîb (çoğulu: nukabâ) terimi sözlükte hayırlı, seçkin kişi, bir topluluğun başkanı, vekili, temsilcisi, kefil ve emiri anlamına gelir ve Abbâsîler döneminde biri Hâşimî-Abbâsî soyundan, diğeri daha özelde Hz. Ali'nin soyundan gelen iki nakîb bulunurdu. Bunların reislerine de *nakîbü'n-nukabâ* unvanı verilir. Bkz. Abdülkerim Özyayın, “Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdâri ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği”, *TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı*, Yıl: 4, Sayı: 12, (2004), 101.

27 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut vd., (Beirut:1417/1996), XIX: 564; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 261; Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 338.

28 İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII: 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 34; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürüb fi ahbâri Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, (Kahire: 1953-1960), I: 59-60; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 269; Özyayın, “Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların”, 110-111.

elde edince vezir olarak Şerefüddin Ali b. Tırâd'ı tâyin etti.”²⁹ Nitekim Nakîbü'n-nukabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'nin Halife Râşid-Billâh'ın hal' edilmesinde ve yeni halifenin belirlenmesinde oynadığı rol burada zikredilmiştir.³⁰

Ancak çok geçmeden yeni Abbâsî Halifesi el-Muktefî tarafından vezirlik makamına getirilmiş olan³¹ Şerefüddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî ile halife arasında anlaşmazlıklar yaşanmaya başladı. Halifenin emirlerine itirazlarda bulunan vezir, sultanın sarayına giderek oraya kapanmıştı. Halife el-Muktefî, Sultan Mes'ûd'a vezirinin durumuyla ilgili olarak elçiler gönderdiğinde ise sultan, Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'yi azletmesi için ona izin vermişti.³² Hindûşah es-Sâhibî de te'lifinde Ali b. Tırâd ez-Zeynebî ile olan münâsebetlerin değişimini şu ifâdelerle zikretmiştir: “*Âkıbet vezir için değışti ve canına mâl olacak hâle geldi. Vezir sultanın sarayına kaçtı ama sultan Bağdat'ta değıldi. Vezir sultanın havas ve yakınlarına da hizmetlerde, iyiliklerde bulundu. Rivâyete göre vezirin sarayından sultanın sarayına ziyâfet sofraları taşınyordu. İzzet ve ikram, hediye merâsimleri kesintisiz devam ediyordu. Bu ikramlar her geçen saat artıyordu. Sultan sarayına (Bağdat) geldiğinde sohbetleri oldu ve sultan halifeden onu kendi evine geri göndermek için şefâat istedi. Vezir sultana öyle hediyeler takdim etti ki, öncekilerle kıyaslanamaz düzeydeydi. Yine rivâyete göre sultan bir gün vezirden ıtır ve güzel kokular getirmesini talep etti. O da bunları değıeri 2.000 dinardan fazla olan tabaka altın ve gümüşle sundu. Tüm bunlar sultana gönderilince Sultan Mes'ûd fazlasıyla memnun kaldı. Sultanın hâtunları da hediyeleri çok beğendiler hatta birbirlerinden bu hediyeleri alıp kaçırır hâldeydiler. Harcamalar böyle karşılıksız olarak ve bir o kadar artarak devam etti ancak sonunda bunların kaynağı kesildi. Hatta derler ki: Dağıdan alsan ve yerine koymasın, sonunda dağı bile yıkılır yok olur!*”³³

Muktefî-Liemrillâh halife olduktan kısa süre sonra Sultan Mes'ûd alacaklarının tahsil için *Dârülhilâfe*'deki bütün altın, değerli eşya, yükleri almış geride su taşıması için ahırlarda sadece dört katır bırakmıştı.³⁴ Bununla berâber Halife el-Muktefî ile ilişkilerinin el-Müsterşid

29 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 299.

30 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Özyayın, “Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların”, 111-112.

31 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII: 313; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 169, 178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 48; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, I: 67; Özyayın, “Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların”, 112; Abdülkerim Özyayın, “Muktefî-Liemrillâh”, *DİA*, XXXI, (Ankara: TDV, 2020), 145-146.

32 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 4) halifenin yönetim işleri ve çeşitli hizmetlerle ilgili meselelerde veziri ile istişâre etmeden hareket edişi üzerine aralarında bir soğukluk meydana geldiğini ve vezirin bunun üzerine halifenin hizmetinden uzaklaştığını zikreder. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 75; İbnü'l-İbrî, (*Abü'l-Farac Tarihi*, II: 375-376) azl gerekçesini şu ifâdelerle açıklar: “*Halife, vezir ile danışmadan siyâsî meselelere karışmaya başlamıştı. Vezir evinden çıkamıyordu. Veziri huzuruna çağırıldıkça onunla lâubâli bir tarzda konuşuyordu. Böylece vezir işlere karışamaz olmuş ve çok geçmeden halife onu vezirlikten büsbütün atmıştı.*” Ayrıca bk. Sezen Demir Özşirin, “*Abbâsî Halifesi el-Muktefî Liemrillâh'ın Hayatı ve Dönemindeki Önemli Siyâsî Gelişmeler*”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019, 37-38.

33 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 299-300. Nitekim son yıllarında hediyeler için oldukça yüklü meblağlar harcamış olan Şerefüddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî, 538 yılı Ramazan ayında (Mart-Nisan 1144) vefat etti. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 34-35; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 93.

34 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII: 314; Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 304; Demir Özşirin, “*el-Muktefî Liemrillâh*”, 22-23.

gibi savaş ve çatışmalarla dolu olmasını istemeyen sultan, halifeye gönderdiği bir mektubunda şunları kaydeder: “Halifenin yaptığı masraflar ve yıllık harcamaların hesaplanmasını, her ne ihtiyacı varsa kendisine göndereceğini ilettili. el-Muktefi yanıtında sarayın gereksinimi için her gün 40 katır, bir başka rivâyete göre 80 katır içme suyu taşındığını ve 80 katır içme suyu içen cemâatinin ihtiyaçlarının düşünülmesini istedi. Sultan bu cevâbı duyduğunda, ‘şerrinden bizi ancak Allahü Teâlâ’nın koruyabileceği büyük bir adamı hilâfet makamına oturttuk!’ dedi.”³⁵ Nitekim Sultan Mes‘ûd ile Abbâsî Halifesi arasında alacaklarından kaynaklı olarak gerginliğin yaşandığı görülmektedir. Hatta sultan, halifeye âit mallar alacaklarını karşılamadığı için hilâfet sarayından kıymetli olan her ne eşya var ise almış sonradan da iktâlarını halifeye iade etmiştir. Öte taraftan *Tecâribü's-selef* te de zikredildiği üzere Muktefi-Liemrillâh'ı halifelîğe getirmekle sultanın iyi bir iş yaptığı rivâyet edilirken,³⁶ tam tersi sultanın el-Muktefi'yi halife olarak seçtiğine pişmân olduğu mâlûmatı da bulunmaktadır.³⁷

Sultan Mes‘ûd döneminde Abbâsî Hilâfeti ile Irak Selçuklu hânedanı arasında evlilik bağlarının tesisine dâir bilgilere de rastlanmaktadır. Bağdat'ta hem siyâsî hem maddî istikrarsızlığın hâkim olduğu bir dönemde başa geçen halife durumunu kuvvetlendirme gayesiyle Sultan Mes‘ûd'un kız kardeşi ile evlenmişti. *Tecâribü's-Selef* teki kayıt şu bilgiyi sunmaktadır: “el-Muktefi, Sultan Mes‘ûd'un kız kardeşi Muhammed b. Melikşah'ın kızı Fâtıma Hâtun ile evlenmeyi istedi. Pek çok mücevheri ve gümüşü hediye olarak gönderdi.”³⁸ Sultan Mes‘ûd'un halifenin kızı ile izdivâcî hakkında da eserde mâlûmat bulunmaktadır: “Sultan 531 (1336-1137) ve 534 (1139-1140) senelerinde el-Muktefi'nin kızı Seyyide'yi istedi ve birçok mücevher, gümüş ve altın hediye gönderdi.”³⁹

3. Tecâribü's-selef'e Göre Sultan Muhammed b. Mahmûd Döneminde Abbâsîlerle İlişkiler

Irak Selçuklularının kudretli sultanı Mes‘ûd'un ölümünden sonraki sıkıntılı devirde önce Melikşah b. Mahmûd (547/1152-1153) kısa süreli tahta çıkmış başarısız idâreciliği nefîcesinde

35 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 304-305.

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 48; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 218.

37 İbnü'l-İbrî, (*Abû'l-Farac Tarihi*, II: 373) Sultanın, Şerefüddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî'yi yanına çağırarak ona: “Olgunlaşmış orta yaşlı ve akıllı bir adamı seçmekle hatâ ettin. Genç bir adamı seçip yetiştirmiş olsaydın sana daha iyi bir göz ile bakardı. Memleketin idâresi ve kumandası uzun bir zaman elinde kalırdı. Bu adamı seçmekle ondan istifâde edebileceğini sanmıyorum ve bu düşüncemin doğru olduğunu göreceksin” dediğini rivâyet etmiştir. Krş. Özeydın, “Muktefi-Liemrillâh”, *DİA*, XXXI: 146.

38 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 305.

39 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 305.

devlet adamlarının gayretiyle Muhammed b. Mahmûd (548-555/1153-1159) tahta çıkarılmıştı.⁴⁰ Öte taraftan Abbâsî Halifesi el-Muktefi ise Sultan Mes'ûd'un ölümünden sonra daha rahat hareket edebilme imkânına kavuştu. Nitekim o, Irak'ta merkezî otoritesini sağlamlaştırmaya çalıştı. Şüphesiz bu durumda Irak Selçuklu Devleti'nde yaşanan iç karışıklıkların ve *Büyük Sultan Sencer*'in de Oğuz İsyanıyla mücadele hâlinde oluşunun payı bulunmaktaydı.

İbnü'l-Esîr, (ö. 630/1233) "*Ölümüyle [Irak] Selçuklu hânedanının ikbal ve saâdet çağı da sona erdi!*"⁴¹ ifâdeleriyle Sultan Mes'ûd'un vefatıyla Abbâsîler açısından yeni bir dönemin başladığına da işâret etmektedir. Sultanın ölümünü müteâkip Bağdat Şahnesi Mesûd Bilâlî, halifenin yapacaklarından korkarak Bağdat'ı terk etmişti. Sultan Mes'ûd zaman zaman onun hareketlerini engellese de, Mesûd Bilâlî başına buyruk davranışlarda bulunmuş ve halifeyle de arası açılmıştı. Mesûd Bilâlî ve Türk kumandanların Bağdat'tan gidişleriyle halife Bağdat ve çevresinde Selçuklu devlet adamlarına âit olan evleri zapt etmiş, içindekileri yağmalamış ve arazilerine de el koymuştu. Ayrıca halife çevre şehirlere de askerî kuvvetlerini gönderdi. Halife Muktefi-Liemrillâh, Hille, Kûfe ve Basra gibi merkezî Irak şehirlerini ele geçirerek Tikrit hâriç olmak üzere Bağdat bölgesinin tamamında hâkimiyetini ilân etmiş oldu.⁴² Böylece Abbâsî Hilâfeti'nin Büveyhîlerin hâkimiyetinden beri kaybettikleri siyâsî otoritelerini yeniden tesis edebilecekleri bir ortam oluşmuş ve Selçuklu devlet görevlilerine karşı aldıkları tedbirler neticesinde Irak'taki hâkimiyet sahâsı da son derece genişlemişti. Hâdiseler bu şekilde ilerlerken halife ile özellikle adına hutbe okutmayışından kaynaklı anlaşmazlıklar yaşayan⁴³ Sultan Muhammed b. Mahmûd, Bağdat'ı muhâsara etmişti. Burada yaşanan mücadelelerle ilgili *Tecâribü's-selef*'te zikredilen bilgiler şöyledir:

"551 (1156-1157) senesinde Sultan Muhammed büyük bir orduyla Irak'a geldi. Halifeden kendi adına hutbe okutulmasını istedi. Halife onun bu isteğini kabul etmedi. Sultan Muhammed Bağdat'a vardığında yolunu Batı'ya yöneltti ve Dârülhilâfe'nin karşısında mevzilendi. Sultan

40 Sultan Mes'ûd'un 1 Receb 547 (2 Ekim 1152) tarihindeki ölümünden sonra yerine geçen Melikşah b. Mahmûd vaktini dostlarıyla beraber içki meclislerinde geçirip devlet meseleleriyle ilgilenmiyordu. Bunun yanında Sultan Melikşah b. Mahmûd, devlet içerisinde etkin bir konuma sâhip Atabeg Hasbeg b. Belengiri'yi (ö. 548/1153-1154) ele geçirmek için de plânlar yapıyordu. Ancak işler tersine dönmüş; tahta çıkışından üç ay sonra sultan kendisi Emîr Hasbeg tarafından tevkif edilip hapse atılmıştı. Bkz. Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019), 66. Ayrıca bkz. Murat Öztürk, "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengiri", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, editör: Abdülkerim Özyayın vd., İstanbul: 2008, 469-470.

41 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 142.

42 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 84-85; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 213-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 142-143; Adnan Çevik, "Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)", Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1995, 26-27.

43 Abbâsî Halifesi, Sultan Muhammed adına hutbe okutmadığı gibi Irak Selçuklu Meliklerinden Süleymanşah adına hutbe okutmayı tercih etmişti. Hatta halifeden de destek alan Melik Süleymanşah ile taht mücadelesi yaşanmış; Sultan Muhammed b. Mahmûd amcası Süleymanşah'ı yenmekte muvaffak olmuştu. Bağdat'a kendi nâmına hutbe okutulması yönünde haberler göndermeye devam etmişse de bu girişimleri neticesiz kalmış; hilâfetin ısrarla sultanlığına onaylamaması ve Selçuklu hâkimiyeti aleyhine girişimleri Sultan Muhammed'in Bağdat'a ilerlemesine sebep olmuştu. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII: 106-107, Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, 226-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI: 181-182; Çevik, "Irak Selçukluları Tarihi", 25-26;

Muhammed'in emriyle Dârülhilâfe ok atışına tutuldu. Halife büyük bir savaş verdi. Öte taraftan Bağdat halkı da gemilerle batıya gidiyor, burada [Dicle Nehri'nde] savaşa tutuşup geri dönüyorlardı. Halife el-Muktefi'nin veziri İbn Hübeyre de savaşta yaralanan Bağdatlılara beş dinar veriyordu. O sırada halktan bir kişi yaralandı ve vezirin yanına geldi. Vezir yarasını gördü ve 'bu yara beş dinar verilecek kadar önemli bir yara değil' diyerek geri dönüp ve savaşmaya devam etmesini söyledi. O şahıs geri dönüp savaşmaya devam ettiyse de birdenbire karnına aldığı kılıç darbesiyle ağır yaralandı. Bu durumdayken kendisini vezirin yanına götürmelerini istedi. Vezirin huzuruna geldiğinde ise ona şöyle dedi: 'Ey sâhibimiz, bu yaramdan râzi mısın?' Vezir güldü ve adama oldukça iyi bir bağışta bulundu. Tabiplere de sağlığına kavuşana kadar onu en iyi şekilde tedâvi etmelerini emretti. Muhârebe Zilhicce ayına bazılarını göre de Muharrem ayına kadar devam etti. Sultan Muhammed'e bu esnâda kardeşi Melikşah'ın büyük bir orduyla Hemedan'a ulaştığı haberi geldi. Sultan Muhammed Bağdat'tan çekildi. Geri dönerken Tarîk-i Horasan⁴⁴ ve Ba'kübâ güzergâhını yağmaladı. Bu olaydan sonra Bağdat'ta büyük bir vebâ salgını patlak verdi. Halktan pek çok insan vebâ yüzünden helâk oldu. Sultan Muhammed ve Melikşah arasında da sulh sağlandı."⁴⁵

4. Irak Selçuklularının Son Dönemlerinde Abbâsî Hilâfeti ile Yaşanan Gelişmeler Hakkında Eserde Zikredilenler

Hindûşah es-Sâhibî eserinde Irak Selçuklularının yıkılış devrine dâir Abbâsî Hilâfeti ile ilişkiler bağlamında çeşitli bilgiler vermiştir. Bu dönemin halifesi, Müslümanların Abbâsî Hilâfetini dünyevî ve ruhanî tek merkez olarak tanımaları idealine kendisini adayan ve bütün siyâsî emellerini bu hedefe odaklayan Nâsır-Lidînillâh⁴⁶ (575-622/1180-1225) idi. Nitekim halife bu amaç uğruna Irak Selçuklularının inkırazını hızlandırmak için siyâsî faaliyetlerde bulunmayı ihmâl etmiyordu.

571-590 (1176-1194) yılları arasında hüküm süren Irak Selçuklularının son sultanı II. Tuğrul ise Azerbaycan Atabegi Kızılarslan (ö. 587/1191) ile hâkimiyet mücadelesine girişmişti. Atabeg Kızılarslan'ın tahakkümüne giren Sultan II. Tuğrul, devlet yönetiminde giderek âciz hâle gelmiş ve atabegin bütün askerî gücü kendi tarafına çekerek kuvvetlenmesinden oldukça rahatsızlık duymuştu. Öte taraftan Abbâsî Hilâfeti'nin atabeg destek vermesi de Sultan II. Tuğrul'u son derece güç bir duruma düşürmüştü. *Tecâribü's-selef*'te yaşanan bu gelişmeler hususunda mâlûmat yer almaktadır.

"Tuğrul, halifeye elçisini göndererek Bağdat'a geleceğini, emîrî'l-mü'mininin ecdâdının saray ve mekânlarını îmar edip, ihyâ eylemesi haberini gönderdi. en-Nâsır bu haberi alınca

44 Irak'ta Nehrevan yakınlarında Ba'kübâ'nın da bağlı olduğu Horasan yolu olarak bilinen bölge hakkında bkz. Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, 96.

45 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 305.

46 Uzun süre halifelik yapan ve döneminde bir çok mühim hâdisenin yaşandığı mezkûr Abbâsî Halifesi hakkında bkz. Angelika Hartmann, *An-Nâsır li-Dîn Allâh 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit*, (Berlin-New York: De Gruyter, 1975); Angelika Hartmann, "Nâsır-Lidînillâh", *DİA*, XXXII, (İstanbul: TDV, 2006), 399-402.

sultana cevap olarak Bağdat'taki Selçuklu saray ve mekânlarının tamamını tahrip ettirdi. Gelen elçiye de: 'Git bak Selçuklu imâretleri nasıl tahrip ediliyor!' dedi. Elçi geri döndü.'⁴⁷

Nitekim târihî seyir içinde Kızıllarslan'ın atabegliğini istemeyen Sultan II. Tuğrul'a devlet adamlarından destek gelmiş; sultanın kuvvetlerinin bu derece artması Atabeg Kızıllarslan'ı endişeye düşürüp kaçmasına sebep olmuştu. Atabeg Kızıllarslan, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'a haber göndererek ondan destek istemiş, hatta berâberce Irak'a yürümleri hususunda halifeyi iknâ etmeye çalışmıştı.⁴⁸ Öteden beri Selçukluların hâkimiyetine son vermek için hiçbir fırsatı kaçırmayan Abbâsî Hilâfeti için Atabeg Kızıllarslan'ın yardım isteği Irak Selçuklularına son verme yolunda önemli bir adımdı. Sultan II. Tuğrul'un bu noktada Bağdat'a geleceğini bildiren mektubuna halifenin sert bir yanıt vererek geride hiçbir iz kalmayacak şekilde Selçuklu sarayını yerle yeksan etmesi ise Abbâsîlerle Selçuklular arasında artık mânevî bağların kalmadığını ve ilişkilerin kopma noktasına geldiğini açıkça göstermektedir.

Halifenin huzuruna giden Irak Selçuklu Devleti elçilerinin dönüşünden sonra vukû bulan hâdiseler ise eserde şu şekilde zikredilmiştir: "Halife Nâsır-Lidînillâh, Sultan Tuğrul'u yok etmeyi düşünüyordu. O, vezârette bulunan Celâleddin b. Yûnus'u büyük bir orduyla 584 (1188-1189) yılında sultan ile savaşması için Hemedan'a gönderdi. Sultan Tuğrul, halife tarafından kalabalık bir ordunun üzerine doğru geldiğini haber aldığı anda hızlı davranarak ve taktik kullanarak ordusunu Bağdat'tan gelen ordunun üzerine sürdü. Şiddetli bir muhârebe yaşandı ve halifenin ordusu hezîmete uğradı. Vezir ise son âna kadar atının üzerinde bir elinde mushafıyla harbe devam etti. Sultan Tuğrul, halifenin ordusunun silâhları ve hazînelerinin hepsini yağmaladı. Tuğrul'un ordusundan bir grup veziri yakalayıp sultanın otağına getirdi. Vezir birkaç saat sultanın otağının kapısında bekletildi ve daha sonra içeri girmesine izin verildi. Abbâsî veziri korkusuz ve çekincesiz bir şekilde Sultan Tuğrul'un yanına girdi. Irak Selçuklu hükümdarı, vezire hangi sebeple memleketine saldırı düzenleyip ordu gönderdiklerini sorunca vezir sakin bir şekilde şöyle dedi: 'Emîrî'l-mü'mininin Nâsır-Lidînillâh, senin halka karşı zulüm ve baskı yaptığını, Müslümanlara haksız yere eziyet ettiğin haberini aldıktan sonra seninle mücâdele edecek bir ordu hazırlanması emrini verdi.' Tuğrul, vezirin cevâbına sert bir karşılıktaki bulunmadı. Vezirin kendi otağına yakın bir çadırda ikamet ettirilmesi emrini verdi. Vezir birkaç ay sultanın yanında kaldı. Tuğrul şehirden şehre veziri yanında gezdirdi. Vezir gece gündüz Kur'an kırâati namaz ve oruç ile günlerini geçiyordu. Sonunda Musul'a oradan da Bağdat'a gitti. Halk, veziri halifenin ordusunun yaşadığı hezîmetin suçlusunu olarak gerekli tedbirleri almayan bir kişi olarak gördü. Önceden halife ile atabeg anlaşmışlardı. Atabeg Kızıllarslan'ın kuvvetleri geldiğinde hilâfet kuvvetleri ilerleyecekti. Ayrıca ordu emîrleri ve

47 Hindüşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 323-324.

48 Atabeg Kızıllarslan'ın Irak Selçuklu Sultanı ile iktidar mücâdelesini hakkında bkz. Hartmann, *An-Nâsir li-Dîn Allâh*, 73-75; Öztürk, *Irak Selçuklu Atabegleri*, 149-150; Pınar Kaya, "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)", Doktora Tezi, İstanbul 2017, 105-121; Mehmet Altay Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*, Sayı: 13 (1985), 221-223.

komutanları daha güvenli bir mevzide bulunmayı istemişlerdi. Ancak Celâleddin b. Yûnus ordunun ilerleyişini durdurmadı... Sultan Tuğrul muhârebede gâlip geldi ve Halife Nâsır-Lidînilâh durumdan son derece müteessir oldu."⁴⁹ Hindûşah es-Sâhibî hâdiselerin devamında bu sırada Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin (567-589/1171-1193) yanında bulunan İbnü'l-Esir'den aldığı nakillere değinmiştir. Eyyûbîlerin sultanı, Abbâsî Veziri'nin Hemedan'a savaşmak üzere gittiğine dâir haberleri duyduğunda, her ne kadar vezirin asker sayısı ve silâhları fazla olsa da gâlip gelemeyeceğini söylemişti. Çok geçmeden Abbâsîlerin yenilgi haberini aldıklarında ise Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye muhârebenin neticesini nasıl oldu da doğru bildiği sorulmuştu. O da vezirin kalem ehli olup yeterli savaş bilgisine sâhip olmadığını, aldığı kararlarda gurur yaparak her şeye sâhip olduğu hissiyatıyla kimseyi dinlemeden hareket ettiğini ve kendi yanlış kararları üzerinde ısrar ettiğinde ise ordusunun ona ayak uyduramayacağını; böylelikle hezîmetin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştı.⁵⁰

Savaşın önce Atabeg Kızılarslan'ın kuvvetleri ile hilâfet birliklerinin müştereken Irak Selçuklularına hücum etmesi plânlanmıştı.⁵¹ Ancak olaylar düşünüldüğü gibi gerçekleşmedi. Atabegin gecikmesi, Abbâsî Veziri'nin acele hareket etmesi ve II. Tuğrul'un süratle karşı atâğa geçmesi sultanın muvaffak olmasını sağlamıştı. Diğer yandan Abbâsî Halifesi emellerinden vazgeçmiyor ve yeni müttefikler edinmeyi ihmâl etmiyordu. Hatta onun bu gayretleri Irak'taki Selçuklu hâkimiyetinin sona ermesine sebep olacaktı. Bu hususta kaydedilen bilgiye göre: "*Abbâsî Halifesi Sultan Alâeddin Tekiş'e*⁵² (568-596/1172-1200) bir risâle gönderdi. Mektubunda Alâeddin'i Sultan Tuğrul ile savaşmaya teşvik ediyor ve Hârezmşâh Alâadin'e Sultan Tuğrul'u yenmesi hâlinde Selçukluların tüm topraklarının ve varlıklarının onun olacağı yönünde taahhütte bulunuyordu. Sultan Alâeddin halifenin bu teklifini emir telakkî edip büyük bir orduyla Irak Selçuklu hükümdarının üzerine yürüdü."⁵³

Nitekim Selçukluların Irak kolunun giderek zayıflaması Hârezmşâh Alâeddin Tekiş'in bu bölgeyi ele geçirip hâkim olmasına sebep oldu. Bu sırada Sultan II. Tuğrul cephesinde sarsıcı hâdiseler yaşanmaktaydı. Atabeg Kızılarslan'ın hâkimiyet mücâdelesinde gâlip gelmesi üzerine Irak Selçuklu hükümdarı esir edildi; ardından her ne kadar Kızılarslan'ın katledilmesiyle yeniden saltanatını elde etmeye muktedir olmuşsa da, bu süreçte Irak Selçuklu ülkesi Kızılarslan'ın yeğenleri arasında pay edilmiş ve Ebû Bekir Azerbaycan şehirlerine, Kutluğ İnanç Mahmûd İrâk-ı Âcem'e hâkim olmuştu. Açık bir şekilde görülmektedir ki, yaşanan iç karışıklıklardan

49 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 324, 327-328.

50 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 329.

51 Râvendî, (*Râhatü's-Sudûr*, II: 319) muhârebeden önce hilâfet merkezinin muzaffer ordusunun Kirmanşâhân ve Dînever'de bekleyeceği, Atabeg Kızılarslan'ın vezirin yanına geldikten sonra hep birlikte Hemedan'a tevcih edilerek sultana mukâbeleda bulunulacağı yönünde plânlar yapıldığını zikreder.

52 Hârezmşâhlar Devleti hükümdarı hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, (Ankara: TTK, 1992), 84-144; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", *DİA*, XL, (İstanbul: TDV, 2011), 364-365.

53 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü's-selef*, 324.

ülkede huzur ve sükûn kalmamıştı.⁵⁴ Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh Irak Selçukluları ile ilgili meselelerde Hârezmşâhlardan (490-628/1097-1231) destek almak istemiş hatta Sultan II. Tuğrul'a âit arazileri Hârezmşâh Alâeddin Tekiş'e iktâ etmişti.⁵⁵

En nihâyetinde “*Rey şehri yakınlarında iki ordu karşı karşıya geldi. Tuğrul ‘Selçuklu Sultanlarının son kalanı benim!’ diye gurur ve kibirle davrandı. Sultan Tuğrul’un etrafını saran bir grup asker ok ve kılıçlarıyla onu yaraladılar ve ardından başını vücudundan ayırdılar. Alâeddin’in emriyle Tuğrul’un başını bir mızrağa geçirip yanında yıkık dökük savaş aletleriyle Bağdat’a gönderdiler. Böylece Selçuklu hâkimiyetinin de ateşi sönmüş oldu.*”⁵⁶

Hârezmşâhlar ve Irak Selçuklularının karşı karşıya gelmesiyle de Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul savaş meydanında Kutluğ İnaç Mahmûd tarafından başı kesilerek öldürüldü. Böylece Abbâsîlerin, Hârezmşâhların, Azerbaycan Atabeglerinin yıkıcı faaliyetleri ve son yıllarda giderek artan ekonomik ve siyâsî huzursuzlar neticesinde merkezî otoritenin zayıflaması, Selçukluların Irak kolunun inkırazına sebebiyet vermiştir.

Sonuç

Hindûşah es-Sâhibî en-Nahcivânî’nin Bağdat’ın en önemli medreselerinden biri olan Müstansiriyye Medresesi’nde okumuş olması, İlhanlıların (654-754/1256-1353) büyük devlet adamlarından Şemseddin Cüveynî ve Alâeddin Ata Melik Cüveynî’nin himâyesine mazhar olarak idarî kadrolarda görev alması ve ayrıca Lûr-ı Büzürg Atabeglerinden Nusretüddin Ahmed b. Yûsufşah’ın hizmetinde çalışmış olması ona bazı bilgi ve belgelere daha kolay ulaşma imkânı sağlamış ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden Irak Selçukluları ile Abbâsî Halifelîği münâsebetlerinin daha zengin mâlûmat ile ayrıntılı olarak ele alınmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca onun *Tecâribü’s-Selef*’i te’lif ederken Ortaçağ tarihinin güvenilir ve çağdaş kaynaklarından İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil fi’t-târih* ve Avfî’nin (ö. 629/1232) *Cevâmiu’l-Hikâyât ve Levâmiu’r-Rivâyât* adlı eserlerinden istifâde etmiş olması da esere ayrı bir ehemmiyet kazandırmıştır. Bu itibarla *Tecâribü’s-Selef*’in hem Irak Selçuklu Devleti hem de Abbâsî Hilâfeti’nin siyâsî ve idârî tarihi konusunda araştırma yapacak olanların başlıca mürâcaat kaynaklarından biri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Nitekim *Tecâribü’s-Selef* bâzı hâdiselerde diğer kaynaklarda göre daha ayrıntılı aktarımlarıyla Türk tarihi açısından kıymetli bir eser hüviyetindedir.

54 Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr*, II: 327, 334; Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra*, 269; Kayhan, *Irak Selçukluları*, 302-310; Gülseren Azar Nasırabadi, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, (Ankara: Altınorda Yayınları, 2021), 64-66; Kaya, “*Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi*”, 117-130.

55 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, XII: 97; Azar Nasırabadi, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi*, 91.

56 Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü’s-selef*, 324. Müellif sultanın katledilmesine dâir hâdiseleri; “590 (1194) senesinde Selçuklu Melikleri tamâmen ortadan kalktı. Selçukluların en son sultanı olan, Hemedan’da hüküm sürmesinden dolayı Tuğrul el-Hemedanî olarak da bilinen Tuğrul b. Arslan öldürüldü” ifâdesiyle zikretmiştir. Bkz. Hindûşah es-Sâhibî, *Tecâribü’s-selef*, 323.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Alptekin, Coşkun. *The Reign of Zangī (521-541/1127-1146)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1978.
- Alptekin, Coşkun. "Irak Selçukluları". *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)*, VII. içinde 291-337. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Aka, İsmail. "Hindüşah es-Sâhibî". *DİA*. XVIII: 116-117. İstanbul: TDV, 1998.
- Azar Nasırabadi, Gülseren. *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2021.
- Azar Nasırabadi, Gülseren. "Büyük Selçuklular Dönemi'nde Hemedan'ın Siyasi Tarihi". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*. Sayı: 12 (Bahar 2020): 209-236.
- Bündârî. *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra*. Çev. Kıvameddin Burslan. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Çevik, Adnan. "Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)". Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi, 1995.
- Demir Özşirin, Sezen. "Abbâsî Halifesi el-Muktefî Liemrillâh'ın Hayatı ve Dönemindeki Önemli Siyasî Gelişmeler". Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi, 2019.
- Gürbüz, Meryem. "Tekiş, Alâeddin". *DİA*. XL: 364-365. İstanbul: TDV, 2011.
- Hançabav, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*. İstanbul: Klasik Yay., 2017.
- Hartmann, Angelika. *An-Nâsir li-Dîn Allâh 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit*. Berlin-New York: De Gruyter, 1975.
- Hartmann, Angelika. "Nâsır-Lidînillâh". *DİA*. XXXII: 399-402. İstanbul: TDV, 2006.
- Hindüşah es-Sâhibî. *Tecâribü's-selef der Tevârih-i Hulefâ' ve Vüzerâ-yı İşân*. Nşr. Abbas İkbâl-i Âştîyânî, Tahran: 1357.
- İbn Vâsil. *Müferricü'l-kürüb fî ahbârî Benî Eyyüb*. Nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl. I. Kahire: 1953-1960.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi*. Çev. Ali Sevim. Ankara: TTK, 1982.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. Nşr. Muhammed b. Atâ ve Mustafa A. Atâ. XVII. Beyrut: 1992.
- İbnü'l-Esîr. *İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fî'l-Târih Tercümesi*. Çev. Abdülkerim Özyayın. X-XII. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- İbnü'l-İbrî. *Abû'l-Farac Tarihi*. Çev. Ömer Rıza Doğrul. II. Ankara: TTK, 1950.
- İbnü'l-İmrânî. *el-İnbâ' fî târihi'l-hulefâ*. Nşr. Kasım es-Sâmerrâî. Kahire: 1419/1999.

- İbnü't-Tıktakā. *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- İnce Sancaklı, Fatma. "İmadeddin Zengi ve Urfa'nın Fethi", *Ahî Evran Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-XII*. içinde 23-51. ed. Yunus Emre Tansü. Ankara: 2021.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: TTK, 1992.
- Kaya, Pınar. "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)". Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Kaya Tan, Pınar. "Irak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübey b. Sadaka". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. Sayı: 16 (Güz 2020): 225-249.
- Kayhan, Hüseyin. *Irak Selçukluları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2001.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri*. II. Ankara: TTK, 1984.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK, 2017.
- Köymen, Mehmet Altay. "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*. Sayı:13 (1985): 215-234.
- Kurpalidis, G. M. *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. Çev. İlyas Kamalov. İstanbul: Ötüken Yay., 2007.
- Kurtuluş, Rıza. "Lur-ı Büzürg". *DİA*. XXVII: 225-226. Ankara: TDV, 2003.
- Le Strange, Guy. *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*. Çev. Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Merçil, Erdoğan. "Şahne". *DİA*. XXXVIII: 292-293. İstanbul: TDV, 2010.
- Öğün Bezer, Gülay. "Zengî, İmâdüddin". *DİA*. XLIV: 258-261. İstanbul: TDV, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyâsî, İdarî ve İçtimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Hâşimî el-Abbâsî ez-Zeynebî Örneği". *TYB Akademi: Osman Turan ve Selçuklular Özel Sayısı*. Yıl: 4. Sayı: 12 (2004): 101-114.
- Özaydın, Abdülkerim. "Dübey b. Sadaka". *DİA*. X: 14. İstanbul: TDV, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim. "Mahmûd b. Muhammed Tapar". *DİA*. XXVII: 371-372. Ankara: TDV, 2003.
- Özaydın, Abdülkerim. "Muktefî-Liemrillâh". *DİA*. XXXI: 145-146. Ankara: TDV, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. "Râşid-Billâh". *DİA*. XXXIV: 465-466. İstanbul: TDV, 2007.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi". *Tarih Dergisi*. Sayı: 39 (2004): 1-35.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Müsterşid-Billâh". *DİA*. XXXII: 145-147. İstanbul: TDV, 2006.
- Öztürk, Murat. *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Öztürk, Murat. "Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengiri". *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*. Editörler Abdülkerim Özaydın vd. İstanbul: 2008, 463-473.
- Polat, Ziya. *Umut İradesi: İmâdüddin Zengî*. İstanbul: Hiperlink, 2019.
- Râvendî. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. Çev. Ahmed Ateş. I-II. Ankara: TTK, 1999.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. II, IV. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977/1397.
- Zehabî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Nşr. Şuayb el-Arnaut vd. XIX. Beyrut: 1417/1996.

